

Ulleråker – kulturarv, genus och funktionsnormer

CECILIA RODÉHN

Title: Ulleråker – cultural heritage, gender and functionality norms

Abstract: *This paper provides a presentation of the project Ulleråker – funktionsnedsättning och kulturarv funded by the National Heritage Board. The project seeks to investigate the transformation of Ulleråker, a former psychiatric hospital in the outskirts of Uppsala (Sweden). The project will study how cultural heritage is transformed, and formed, during urban development and rebuilding processes, with a particular focus on gender and functionality norms. The project examines different kinds of material in order to illuminate how cultural heritage is articulated and materialized in the area. The material is analyzed using a composite theory of critical heritage studies coupled with crip and gender studies. The purpose of the project is to contribute to develop methods and theories in how to deal with the cultural heritage of psychiatric hospitals during times of transformation.*

Keywords: Psychiatric hospitals, gender, functionality norms, cultural heritage, museum, mental health geography.

Hur förhandlas minnet av Ulleråkers mental-sjukhus under den pågående omvandlingen av Ulleråker och under stadsutvecklingen av Uppsala? Hur skapas platsens kulturarv? Hur skapar de aktörer som är delaktiga i omvandlingen olika versioner av kulturarv? Vilken roll spelar genus och funktionsnormer i kulturarvsprocesserna? Den föreliggande studien syftar till att undersöka och problematisera hur personer med normbrytande kroppar, närmare bestämt mental ohälsa, representeras vid och under omdaning av Ulleråker. Syftet är att synliggöra normer och värderingar kopplade till normbrytande kroppar och genus samt arbeta för en mer diversifierad bild av kulturarv.

Projektet *Ulleråker – funktionsnedsättning och kulturarv* finansieras av Riksantikvarieäm-

betets FoU-medel. I projektet ingår musei- och kulturarvsvetaren Cecilia Rodéhn och konstvetaren Hedvig Mårdh. Projektet är ett samarbete mellan Centrum för genusvetenskap och Konstvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet. Ett samarbete med externa aktörer såsom Uppsala kommun, Medicinhistoriska museet i Uppsala, Länsstyrelsen i Uppsala län och andra aktörer håller i skrivande stund på att etableras och ingår i projektets arbetsbeskrivning.

I följande text ges en inblick i det nyligen påbörjade projektet genom en kort bakgrund, en positionering i tidigare forskning samt en insyn i hur projektet ska genomföras. Texten avslutas med vilka resultat som projektet har som målsättning att uppnå.

BAKGRUND

Området Ulleråker i Uppsala står inför en stor förändring. Här planeras 7 000 nya bostäder vilka beräknas vara klara år 2030. Omvandlingen kommer drastiskt att förändra områdets karaktär och möjligheterna att förstå platsens historia. Ulleråker har en speciell historia – redan 1811 flyttade Uppsala hospitals- och lasarettsinrättning till ett hus som tidigare varit ett kronobränneri. Huset ligger fortfarande kvar vid Fyrisån vid det som då var Uppsalas södra utkanter. Det kom dock att dröja till mitten av 1800-talet innan det blev ett psykiatriskt sjukhus och Sveriges första psykiatriska universitetssjukhus. Sjukhusområdet var först tämligen litet men växte snart både till ytan och till patientantal. Till slut kom det att omfatta ett cirka tre kilometer långt område och 1931, när sjukhuset blev ett statligt sinnessjukhus, hade det över 1 200 vårdplatser. Sjukhuset fungerade som ett eget självförsörjande och inhägnat samhälle där patienter, skötare och läkare bodde och verkade. Här fanns fruktträdgårdar, växthus, tvätteri och verkstäder där patienter och skötare arbetade (Österberg & Ekblom 1999).

Introduceringen av psykofarmaka ledde till att sjukvården började förändras och i samband med psykiatrireformen under sent 1980- och 1990-tal lades stora delar av vården ned (Österberg & Ekblom 1999). Avvecklingen av Ulleråker och många andra mentalsjukhus såsom Umedalen, Beckomberga och Långbro har skapat andra användningsområden och flera har förvandlats till bostadsområden. En liknande process kan skönjas vid Ulleråker där en initial småskalig förtätning av bostadshus skedde på 1990-talet då olika sjukhusinrättningar gjordes om till bostäder, skolor och kontor. Omvandlingen som Ulleråker står inför idag är dock storskalig. Uppsala stad vill växa och bli en storstad, parallellt med att allt fler människor flyttar

dit, vilket gör att det finns ett behov av att lösa bostadsbristen. Ulleråker – med sin närhet till stadskärnan är fortfarande relativt oexploaterat med många ”tomma” ytor – ses som en idealisk plats att bebygga.

När platsen byggs om, vad händer med minnet av den tidigare institutionen och minnet av de människor som har vistats där? Vilken historia och vilket kulturarv är det som lyfts fram i och med omvandlingen? Vilka personer blir synliga och vilka glöms bort? Ulleråker står inför ett vägskäl, gamla vårdbyggnader rivs och öppna ytor skall bebyggas. Detta förändrar områdets karaktär och spåren av patienternas liv på Ulleråker riskerar att försvinna.

TIDIGARE FORSKNING

Det saknas svensk forskning om kulturarvsprocesser kopplade till omvandlingar av mentalvårdsanstalter, däremot existerar det en hel del forskning om mentalvårdsanstalternas och mentalvårdens historia (se t.ex. Österberg & Ekblom 1999, Eivergård 2003, Johannisson 2013a, b, c). Den internationella forskningsfronten liknar den svenska men här har omvandlingar av mentalvårdsanstalter utforskats något mer. Graham Moon, Robin Kearns och Alun Joseph (2015) föreslår att forskningen kan grupperas i två kategorier: (1) återanvändning i enlighet med jurisdiktion och vid en viss tid (Dolan 1987, Lowin *et al.* 1998, Chaplin & Peters 2003) och (2) hur återanvändningen har sett sig sedd genom olika fallstudier (Franklin 2002, Macchi 2003, Bowden 2012).

Inom dessa två kategorier kan fyra teman urskiljas. Det första temat handlar om hur mentalvårdsanstalterna fortsätter att existera som vårdinrättningar (Dolan 1987, Prins 2011), det andra temat diskuterar på vilket sätt mentalvårdsanstalter har övergivits, vandaliserats och hur återstående strukturer bevaras eller

144 destrueras (Prins 2011, Moon *et al.* 2015). Ett tredje tema behandlar omvandlingen av mentalvårdsanstalterna där de går från att vara en typ av institution till en annan. Forskning visar att ett vanligt scenario är att de omvandlas till fängelser eller campusmiljöer för gymnasieskolor eller universitet (Dolan 1987, Lowin *et al.* 1998, Chaplin & Peters 2003, Prins 2011, Moon *et al.* 2015). Det fjärde temat behandlar en omvandling till bostadsområde, speciellt diskuterar forskare hur mentalvårdsanstalter ombildats till lyxområden och "gated communities" (Chaplin & Peters 2003, Prins 2011, Moon *et al.* 2015). Moon, Kearns och Joseph (2015) diskuterar mentalvårdsanstaltens kulturarv och vilket minne som aktiveras i olika processer. De avhandlar också hur mentalvårdsanstaltens historia aktivt glöms bort, vilket de menar är en konsekvens av att platsen associeras med negativa känslor.

Som Moon, Kearns, Joseph (2015) antyder är mentalvårdens historia inte lätt att förhålla sig till, vilket gör att platser som Ulleråker blir ett "svårt kulturarv". Mörkt, svårt eller dissonant kulturarv – ett kulturarv som framkallar känslor av obehag, skuld eller sorg eller något som befolkningen helst vill glömma – har på senare tid blivit ett uppmärksammat ämne inom musei- och kulturarvsstudier (se t.ex. Ashworth 2002, Bonnell & Simon 2007). Svårt kulturarv kan vara t.ex. krigsskådeplatser eller koncentrationsläger, det som blottar människans mörka sida, ondska i samhället eller förtryck av en grupp människor (Tunbridge & Ashworth 1996, Crouch 2015). Det finns många mörka sidor och exempel på mänskligt lidande vid Ulleråkers mentalsjukhus och det finns en lång historia av förtryck av människor som har fallit utanför samhällsnormen. En viktig fråga att ställa sig är hur människans mörka sida eller förtryck av olika grupper materialiseras vid ombyggnadsprocesser av mentalvårdsanstalter och om kommun och byggherrar vill

Fig. 1. Tavla gjord av Augusta Strömberg, patient vid Uppsala hospital och asyl från förra sekelskiftet till hennes död 1954. Foto: Stewen Quigely, Uppsala universitet.

(eller inte vill) att detta arv ska synas i stadslandskapet. Läser man Moon, Kearns och Josephs (2015) studie ser man att stadsutveckling och andra omvandlingar gör att spåren efter mentalvårdsanstalten ofta förvinns i landskapet. De menar att populärkultur kommer därför att i allt större grad spela en avgörande roll för hur mentalvårdsanstalter blir ihågkomna.

Att populärkultur kan komma att spela en stor roll för att representera minnet av mentalvårdsanstalter är problematiskt. Filmer som *One Flew over the Cuckoo's Nest* (1975) och *Sucker Punch* (2011) presenterar scener där tvång och övergrepp sker och filmerna skildrar kaotiska och obehagliga sjukhus. Läkare, skötare och sjuksköterskor framställs som sadistiska personer som försöker kontrollera, manipulera och tvinga de intagna. Patienter, som inte är huvudpersonen, framställs vanligen som sorgliga, vansinniga, våldsamma eller farliga. Forskning har visat att även om museer inte framställer läkare, skötare och sjuksköterskor som sadistiska så är det vanligt att patienter framställs som just våldsamma, okontrollerba-

ra och farliga. Detta är kanske inte helt oväntat då forskning har visat att museer, till skillnad från filmer, berättar vårdhistorien ur läkarnas, sjuksköterskornas eller skötarnas perspektiv, vilket gör att patientperspektivet blir osynligt (jmf. Obermark & Walter 2014, Birdsall, Parry & Tkaczyk 2015). En annan konsekvens av att populärkultur får träda in för att berätta patienters historier som Moon, Kearns & Joseph (2015) beskriver, kan göra att det vardagliga livet och patienter med icke uppseendeväckande mental ohälsa glöms bort. En målsättning, men också en utmaning, med projektet är att identifiera på vilket sätt som patienter representeras vid omvandlingen av Ulleråker och vilken roll genus spelar i processen.

ATT UNDERSÖKA KULTURARVSPROCESSER

För att genomföra projektet tar vi utgångspunkt i kritiska kulturarvsstudier som studerar de sätt på vilket kulturarv skapas, om-skapas och upprätthålls (jmf. Smith 2006, Harrison 2013, Waterton & Watson 2013). Utgångspunkten för kritiska kulturarvsstudier är att kulturarv konstant skapas genom olika praktiker och processer. Kulturarv är alltså inte någonting som är, det är ingen speciell sak (t.ex. en mentalvårdsanstalt), utan det är något som görs (Smith 2006, Harrison 2013). Det är alltså olika slags *göranden* av mentalvårdsanstaltens kulturarv som projektet studerar. Projektet tar därför hjälp av den form av kritisk diskursanalys som har utvecklats inom kritiska kulturarvsstudier (Smith 2006) och som sedan har vidareutvecklats (jmf. Harrison 2013, Waterton & Watson 2013). Till kritiska kulturarvsstudier kopplas ett *crip*-perspektiv som problematiserar hur idén om den normalfungerande kroppen står som norm i samhället och hur andra kroppar framställs som den Andra i

relation till detta (jmf. McRuer 2013). För att ytterligare fördjupa förståelsen av detta anläggs också ett genusperspektiv som bidrar till att problematisera på vilket sätt som feminiteter och maskuliniteter spelar roll i kulturarvsprocesser och i framställningen av personer med mental ohälsa samt vilka ojämlikhetsregimer som kan spåras i detta.

För att undersöka de kulturarvsprocesser som tar sig uttryck i omvandlingen av Ulleråkers mentalsjukhus och hur personer med normbrytande kroppar representeras kommer nedslag i ett brett material att göras. Projektet undersöker dokument och planer med relevans för omvandlingsprocessen men också tidningsartiklar, skyltar, offentlig konst, museiutställningar, platser samt gatunamn. Materialet synliggör olika praktiker genom vilka mentalvårdsanstaltens kulturarv görs och vilka konsekvenser detta får. Utifrån materialet har vi identifierat fyra teman:

Omvandling – undersöker hur minnet samt vilka minnen av mentalsjukhuset som inkluderas när Ulleråker omvandlas. Utifrån undersökningen ämnar vi utveckla både praktiska och teoretiska modeller för att förstå kulturarv som genomgår förändringsprocesser. En utmaning som projektet står inför är att studera förändringsprocessen när den pågår till skillnad från musei- och kulturarvsforskning som gärna studerar kulturarvsprocesser när de är avslutade (jmf. Rodéhn 2015). Utmaningen kan dock ge möjligheter till metodutveckling och att diskutera forskarens roll i kulturarvsprocesserna (jmf. Rodéhn 2015, Mårdh 2017).

Uttalanden – undersöker de sätt på vilket kulturarv kopplat till mentalsjukhuset artikuleras i olika dokument, tidningsartiklar, offentlig konst och skyltar men också genom namngivning av platser och vägar. Hur förhandlas kulturarv i detta material och vad ger det uttryck för (jmf. Smith 2006, Waterton & Watson 2013)? Genom att studera artikulation

ner undersöks både hur mentalsjukhuset materialiseras genom olika diskurser och vad som åsyftas i begreppet mentalsjukhusets kulturarv.

Bevarande – undersöker hur olika intressenter och aktörer väljer att bevara minnet av mentalsjukhuset genom praktiker såsom ombyggnad, utställning, offentlig konst, tidsningsartiklar och skyltar (jmf. Smith 2006). Vilka konsekvenser får dessa praktiker och vad är det som bevaras av sjukhuset? Genom att studera hur olika praktiker skapar olika slags kulturarv är det möjligt att förtydliga att kulturarv inte enbart görs av kulturarvspersonal utan också av byggherrar och kommunens stadsbyggnadskontor. Detta gör det möjligt att diskutera ansvaret för kulturarvets bevarande.

Mångfald – lägger specifikt fokus på genus och funktionsnormer och undersöker vilken roll dessa spelar i förhandlingar, diskurser och materialiserandet av mentalsjukhusets kulturarv under omvandlingsprocessen. Temat tar ett samlat grepp på praktiker, diskurser och materialiseringar och söker att teoretisera hur genus och funktionsnormer spelar roll i olika kulturarvsprocesser. En central fråga är vem som görs synlig och osynlig i kulturarvet. En viktig utgångspunkt är därför att ställa frågan om vilka kroppar som ses som en obligatorisk norm för hur kulturarv görs och hur personer med normbrytande kroppar kategoriseras samt om det finns en skillnad mellan dessa normbrytande kroppar (jmf. McRuer 2013). Här undersöks hur normer påverkar omvandling, uttalanden och bevarande av kulturarvet samt hur det materialiseras i t.ex. utställningar.

TÄNKTA RESULTAT

Målsättningen är att projektet ska resultera dels i en handbok med verktyg och metoder för att arbeta med inkludering av problematiskt kulturarv i stadsomvandlingsprocesser. Projektet vill

genom detta verka för en ökad inkludering av kulturarv kopplat till personer med normbrytande kroppar och med fokus på mental ohälsa. Inom ramen för projektet kommer vi också att arbeta med workshops för aktörer inom kulturarvssektorn och med personal kopplade till ombyggnadsprocessen. Projektet arbetar också för att göra olika aktörer och allmänheten uppmärksamma på forskningen och administrerar därför en facebookside där uppdateringar om vad som genomförs inom projektet förmedlas till allmänheten.¹ Parallellt med detta visar sidan också arkivbilder som ett sätt att göra allmänheten uppmärksam på områdets historia och de människor som levt där. Ett speciellt fokus har lagts på att lyfta fram olika patienters prestationer inom olika områden såsom konst, litteratur och skådespeleri. Projektet har också en blogg där lite längre texter ska kunna publiceras.² Slutligen syftar projektet också till att publicera forskningsartiklar med fokus på kulturarv, genus och funktionsnormer.

NOTER

1. www.facebook.com/ulfuku
2. <https://ullerakerkulturarv.wordpress.com>

LITTERATUR

- Ashworth, Gregory J. 2002. "Holocaust tourism. The experience of Kraków-Kazimierz." *International Research in Geographical and Environmental Education* 11:4, 363–367.
- Birdsall, Carolyn, Manon Parry & Viktoria Tkaczyk 2015. "Listening to the Mind." *The Public Historian* 37:4, 47–72.
- Bonnell, Jennifer & Roger Simon 2007. "'Difficult' exhibitions and intimate encounters." *Museum and Society* 5:2, 65–85.
- Bowden, Kirstie 2012. "Glimpses through the gates. Gentrification and the continuing histories of the

- Devon County Pauper Lunatic Asylum." *Housing, Theory and Society* 29:1, 114–139.
- Chaplin, Robert & Steve Peters 2003. "Executives have taken over the asylum. The fate of 71 psychiatric hospitals." *The Psychiatrist* 27:6, 227–229.
- Crouch, David 2015. "Affect, heritage, feeling." I Emma Waterton & Steven Watson (red.). *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 177–190.
- Dolan, Lawrence W. 1987. "Reuse of state hospital property, 1970–1985." *Psychiatric Services* 38:4, 408–410.
- Eivergård, Mikael 2003. *Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sjuksjukvård 1850–1970*. Umeå: Umeå universitet.
- Franklin, Bridget 2002. "Hospital–heritage–home. Reconstructing the nineteenth century lunatic asylum." *Housing, Theory and Society* 19:3–4, 170–184.
- Harrison, Rodney 2013. *Heritage. Critical Approaches*. London & New York: Routledge.
- Johannisson, Karin 2013a [1994]. *Den mörka kontinenten. Kvinman, medicinen och fin-de-siècle*. Stockholm: Norstedts.
- Johannisson, Karin 2013b [1997]. *Kroppens tunna skal. Sex essäer om kropp, historia och kultur*. Stockholm: Norstedts.
- Johannisson, Karin 2013c [1990]. *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle. Historiska erfarenheter*. Stockholm: Norstedts.
- Lowin, Ana, Martin R.J. Knapp & Jennifer Beecham 1998. "Uses of old long-stay hospital buildings." *Psychiatric Bulletin* 22:3, 129–130.
- Macchi, Silvia 2003. "The 'citadel of exclusion.' Regeneration processes in the area of Santa Maria della Pietà in Rome." I Francesco Lo Piccolo & Huw Thomas (red.). *Knights and Castles. Minorities and Urban Regeneration*. London: Ashgate, 33–40
- McRuer, Robert 2013. "Compulsory able-bodiedness and queer/disabled existence." I Lennard J. Davis (red.). *The Disability Studies Reader*. 4. uppl. New York, NY: Routledge, 301–309.
- Moon, Graham, Robin A. Kearns & Alun E. Joseph 2015. *The Afterlives of the Psychiatric Asylum. The Recycling of Concepts, Sites and Memories*. Surrey: Ashgate.
- Mårdh, Hedvig 2017. *A Century of Swedish Gustavian Style. Art History, Cultural Heritage and Neoclassical Revivals from the 1890s to the 1990s*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Obermark, Lauren & Madaline Walter 2014. "Mad women on display." *Reflections* 14:1, 58–80.
- Prins, Seth J. 2011. "Does transinstitutionalization explain the overrepresentation of people with serious mental illnesses in the criminal justice system?" *Community Mental Health Journal* 47:6, 716–722.
- Rodéhn, Cecilia 2015. "Democratization. The performance of academic discourse on democratizing museums." I Kathryn Lafrenz Samuels & Trinidad Rico (red.). *Heritage Keywords. Rhetoric and Redescription in Cultural Heritage*. Boulder: University Press Colorado, 95–110.
- Smith, Laurajane 2006. *Uses of Heritage*. London & New York: Routledge.
- Tunbridge, John E. & Gregory J. Ashworth 1996. *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Virginia: John Wiley & Sons.
- Waterton, Emma & Steve Watson 2013. "Framing theory. Towards a critical imagination in heritage studies." *International Journal of Heritage Studies*, 19:6, 546–561.
- Österberg, Eric & Bengt Ekblom (red.) 1999. *Historia om och kring Ulleråkers sjukhus. En bildkavalkad*. Uppsala: Psykiatridivisionen, Akademiska sjukhuset.

Cecilia Rodéhn, fil.dr, projektledare
cecilia.rodehn@gender.uu.se

Centrum för genusvetenskap
Uppsala universitet
Box 527
SE-751 20 Uppsala, Sverige